

BÜYÜK ERMENİSTAN PROJESİ VE İNGİLTERE

Yrd. Doç. Dr. K. Tuncer ÇAĞLAYAN*

Giriş

Ermeni meselesi, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin parçalanmasından veya zaafa düşmesinden menfaati olan Rusya, İngiltere ve Fransa tarafından uluslararası gündeme sokulmuştur. Çar Petro zamanından itibaren sıcak denizlere inmeyi amaçlayan Ruslar, doğu Anadolu'da Ermenileri kendi tarafına çekerek onların vasıtasıyla nüfuzlarını Akdeniz'e kadar uzatmayı hesap etmişlerdi. 1877-78 harbinde ağır bir yenilgi alan Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısındaki zayıflığını fırsat bilen Ermeniler Rusya'dan himaye istemiştir. Nitekim Ayestafanos anlaşması ve müteakiben 1878'de gerçekleştirilen Berlin Kongresi'nde Ermeniler ilk kez uluslararası gündeme girmiştir.¹

Fransızlar da Akdeniz'in doğusunda kendilerine bir nüfuz sahası oluşturma gayreti içersine girmişti. Bu gayretin temel vasıtası dinî propagandaydı. İlginçtir ki, Fransa 19. yüzyılda lâik devlet yapısına sahip olmasına rağmen Hristiyanlığın kutsal topraklarında bulunan Katolik kilisesine ait dinî kurumların koruyuculuğunu üstlenmek istemiştir. Ermeniler arasında da katolikliğin propagandasını yaparak Ermeniler üzerinde nüfuz kurmaya çalışacaktır. İngiltere ise 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasından yana tavır koymakla be-

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Bu kongrenin sonunda imzalanan anlaşmanın 61. maddesine göre Osmanlı Devleti, Ermenilerin içinde yaşadıkları şartların iyileştirilmesi ve emniyetlerinin temin edilmesi için gerekli islahatları yapacaktı. Bu konu ile ilgili geniş bilgi için bakınız Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, 2. Baskı İstanbul, 1987, s. 217-251. Ayrıca M. K. Öke, **Ermeni Sorunu, 1914-1923**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1991, s. 78-81.

raber Osmanlı Devleti üzerindeki emperyalist menfaatlerini temin için Ermeni meselesini yeri geldikçe destekleme yoluna gitmiştir.

Aslında meselenin temelinde Avrupalı güçlerin Osmanlı Devleti'ni paylaşamamaları yatmaktadır. Kendi aralarındaki rekabet neticesinde Osmanlı Devleti'nin paylaşımı ile birbirlerinin daha avantajlı duruma geçmesinden korkmuşlardır. Bilhassa İngiltere, Rusya'nın İstanbul ve boğazlara hâkim olma arzusunu tereddütle karşılamıştır. İngiltere, boğazlara hâkim olan Rusya'nın, en kıymetli sömürgesi olan Hindistan'a giden yolu doğu Akdeniz hattında tehdit etmesinden korkmuştur.² Bu münasebetle, Osmanlı Devleti'ni fiilen parçalayamadıkları için İngiltere, Fransa ve Rusya, Osmanlı Devleti içerisinde bulunan gayr-i müslim unsurların koruyuculuğunu üstlenerek Osmanlı Devleti'nin üzerinde nüfuz kurma yoluna gitmişlerdir. İşte bu bağlamda Ermeniler de batılı güçlerce kullanılan bir unsur oldu. Birinci Dünya Savaşı esnasında Ermeniler İtilâf devletlerince, bilhassa İngiltere ve Rusya tarafından, kendi menfaatleri için kullanılmaya devam etti. Savaş sonunda ise Ermenilerin geleceğine dair İngiliz devlet adamları arasında fikir ayrılıkları ortaya çıktı ki bu fikir ayrılıkları bu çalışmanın ağırlığını oluşturacaktır.

1. I. Dünya Savaşı'nda Ermeni Meselesi ve İngiltere

I. Dünya Savaşı başladığında Anadolu'nun doğusunda bir Ermeni devletini tesis etme projesi uluslararası gündemde yoktu. Hatta bu proje Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar da gündeme gelmedi. 1916 yılında İngiltere, Fransa ve Rusya'nın imzaladıkları Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalayan Sykes-Picot Andlaşması'na göre Ermenistan me-

2 Rusya ile İngiltere ondokuzuncu yüzyılın sonlarında Asya'da rekabet etmekteydi. Bu rekabet içerisinde Osmanlı Devleti'nin önemli bir yeri vardı. Rusya'nın sıcak denizlere inmesini ve kendisine karşı güçlenmesini istemeyen Londra, Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı tampon olarak kullanıyordu. Bu münasebetle Osmanlı Devleti'ni 1853-56 Kırım harbinde, 1878 Berlin Kongresi'nde Rusya'ya karşı desteklemiştir. Ne zamanki 1878'de Kıbrıs'a ve 1882'de Mısır'a yerleşip doğu Akdeniz'de kontrollü tamamen eline alınca Rusya'nın boğazlara hakim olmasından artık tedirgin değildir. Almanya'nın İstanbul'da siyasî ve askerî nüfuzunun artmasıyla da Osmanlı Devleti'nin taksim edilmesine artık sıcak bakmaktadır. Elie Kedourie, *England and the Middle East: The Destruction of the Ottoman Empire 1914-1921*, Bowes and Bowes, London, 1956, s.10.

selesi zaten halledilmişti. Büyük Emenistan olarak tasavvur edilen Anadolu coğrafyasının doğu ve kuzeyi bu anlaşma ile Rusya'ya bırakılırken Çukurova bölgesi ise Fransızlara bırakılmıştı. Diğer bir ifade ile üzerinde Büyük Ermenistan kurulması düşünülen Anadolu Türk Yurdu Ruslar ve Fransızlar arasında İngiltere'nin teşvik ve tasdiğiyle kağıt üzerinde zaten paylaşılmıştı.³

Bu paylaşım imza koymuş olan İngiltere, Osmanlı Hükümeti'nin meşru sebeplere dayalı olarak 1915 yılında Ermenileri tehir etmesini Ermenilerin Türkler tarafından katledilmesi şeklinde propagandaya dönüştürmüştür. İngiltere, bu propagandayı gerek kendi kamuoyunu gerek Avrupa kamuoyunu ve gerekse savaşa henüz dahil olmamış olan Amerikan kamuoyunu Osmanlı Devleti ve Türk Milleti aleyhine yönlendirmek için kullanmıştır.⁴

Ermeni meselesinin İngiliz Emperyalizmi için önemini gösteren İngiliz devlet adamlarının kendi aralarında ki yazışmalarında kullandıkları ifadeler İngiliz arşivinde görülebilir.⁵ Bu mesele ile ilgili olarak çok net bir örnek Bakü'nün Osmanlı ordusunca zaptını müteakip Londra'da cereyan

3 Sykes-Picot anlaşması için bakınız C. Hurtewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record, 1914-1956*, New York, 1956, s.18-22, Kamuran Gürün, *The Armenian File*, K.Rüstem &Bro ve Weidenfeld & Nicolson Ltd, Londra, Nicosia-Istanbul, 1985, s. 221-2. Ayrıca Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, (3. Baskı), cilt III, kısım 4, s. 1-32.

4 Bir savaşta çarpışan taraflar için askerî kuvvetin, silah üstünlüğünün önemi kadar propagandanın ya da M. Kemal Öke'nin tabiriyle sözel kurşunlarında öneminin farkında olan İngiltere Ağustos 1914'te Wellington House olarak tanınan bir basın bürosu açarak propaganda faaliyetlerine başlamıştır. Ayrıca 1916 Aralık ayında Dışişleri Bakanlığına bağlı olarak Enformasyon Dairesi kurulur. Bu propaganda ünitelerinde uzman gazetecilerin yanısıra tanınmış yazar, bilim adamı, istihbarat elemanı ve siyasetçilerde çalışmaktadır. M. K. Öke, *Ermeni Sorunu 1914-23*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s.94.

5 İngiltere için Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan sadece Ermeniler değil Araplar ve yahudilerde propaganda amaçlarına hizmet edecek unsurlardır. Fakat bilhassa Ermeniler, İngiltere'ye çok iyi propaganda malzemesi sağlamıştır. 1915 yılında Osmanlı hükümeti Ruslarla işbirliği yapan Ermenileri tehire tabi tutmuştur. Bu hadiseyi İngilizler çarpıtarak Türklerin Ermenileri katlettiğini ve zalim Ermenileri Osmanlı zulmünden kurtarmanın İngiltere'nin görevi olduğu şeklinde karşı tarafı zailiştiren kendisini ise mazlumun hamisi olan devlet konumuna getiren propagandalar geliştirmiştir. Bu propaganda çalışmalarına güzel bir örnek *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire* (Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda Maruz Kaldıkları Muameleler) adlı kitaptır. Blue Book olarak da bilinen bu kitabı aslında A. Toynbee yazmış ama daha etkili olması için Lord Bryce imzası altına atılmıştır. İngiliz Wellington House tarafından 1915 yılında yayınlanan bu kitap gerçekten olup olmadığı kontrol edilmemiş uydurma kalfiam hikayeleri ile doludur. Öke, *age*, s. 96-97, Gürün, *age*, s. 36-43.

eden krizdir. Şehrin 16 Eylül 1918 tarihinde Türk ordusuna düşmesinden evvel şehre gelip emrindeki bir grup subay ve asker ile savunmaya yardım eden İngiliz General Dunsterville, şehrin düşmesinden Ermenileri sorumlu tutmuştu. Dunsterville'ye göre Ermeniler cephede üzerlerine düşen vazifeyi yapmamışlar, Türk tarafından açılan ateşle beraber cepheden kaçmışlar, onların korkaklığı neticesinde şehir kaybedilmişti.⁶ Bakü'den çekiliş hususunda İngiliz Savaş Bakanlığı basına hükümet adına bir açıklama yapar. Bu açıklamaya göre şehrin düşmesinden birinci derecede korkakça davranan Ermeniler sorumludur. Bu açıklama neticesinde İngiliz basını manşetten Ermenilerin şehrin savunmasında hainlik yaptıkları, İngilizleri sattıkları şeklinde haber yayımlarlar.⁷ Bu tip yazıların İngiliz basınında yer alması İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda görevli bazı Orta Doğu uzmanlarını çok rahatsız eder. Mesela Sir Mark Sykes,⁸ basında çıkan haber ve yorumları rahatsız edici bulduğunu şu ifadelerle belirtmiştir:

Basında çıkan bültenin muhtevası doğrudur. Ancak kullanılan üslup Ermenilerin tamamına azamî zarar verecek tarzdadır. Bakü gibi mahalli bir bölgede geçen bir olay bütün Ermeni ırkının kötü olduğuna dair bir izlenim vermemeliydi. Ayrıca bu tarz haberler Ermeniler arasında bizim Ermeni siyasetimizi terk ettiğimiz şeklinde şüpheler uyandıracak gibi kamuoyuna da Türklerin Ermenilere karşı yaptıkları katliamın pek de gereksiz olmadığı gibi bir izlenim vermektedir. Yapılan zararın düzeltilmesi için İngiliz Hükümeti'nin Ermeni siyasetinin değişmediği ve bir grup serserinin davranışlarıyla da değişmeyeceği mahiyetinde bir basın bildirisi ile açıklanmalıdır.⁹

Diğer bir tenkid Arnold Toynbee'den gelmiştir. Sykes ile benzer ifadeler kullanan Toynbee, farklı bir noktaya dikkat çeker: Toynbee'ye göre

6 FO (İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na ait belge) 371/3404/172728/W/44, 16 Ekim 1918, İngiliz Askerî İstihbarat Dairesi Başkanı'ndan İngiliz Dışişleri Bakanına, Mezopotamya'daki İngiliz orduları Başkomutanı'ndan General L. C. Dunsterville'nin Bakü'nün boşaltılmasına dair raporu. Ayrıca L. C. Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*. London: Edward Arnold, 1920, s.236-7.

7 20 Eylül 1918 tarihli *The Times: British Leave Bakü: Defection of the Armenians* (İngilizler Bakü'den çekildi: Ermenilerin İhaneti), *Daily Mail: Armenian Treachery to British* (İngiltere'ye Ermenilerin İhaneti), *Daily Express: British Betrayed at Bakü: Armenian Treachery with the Turks* (Bakü'de İngilizler ihanete uğradı: Ermenilerin Türklerle işbirliği) başlıklarını kullanmışlardır.

8 Sir Mark Sykes, İtilâf Devletlerinin Osmanlı Devleti'ni kağıt üzerinde 1916 yılında paylaşmalarını temin eden Sykes-Picot anlaşmasının baş mimarlarından.

9 FO 371/3404/160092/W/44, 2 Eylül 1918, Sykes'in tutanağına bakınız.

bu haberler Ermenilerin savaş esnasında taraf değiştirmelerine sebep olabildi. Eğer bu gerçekleşirse İngiliz menfaatleri bundan büyük zarar görebilirdi. 1918 Haziran'ından itibaren Türkler ve Almanlar şimdiye kadar başarısız olmakla beraber bütün dünyada Ermeni kamuoyunu kendi taraflarına çekmek için ciddi bir gayret içersindeydi. Toynbee'ye göre Ermeniler "zenginlikleri ve entellektüelleri ile dünyada uluslararası büyük bir güçtü". Savaş boyunca Ermeniler, İngiltere ve müttefiklerinden yana tavır almıştı. Fakat Türkiye ve Almanya'nın Kafkasya'yı işgal etmesi ve Ermenilerin kaderlerini ellerine almaları ama bu arada küçük Ermeni Cumhuriyeti'nin kurulmasına müsaade etmeleri sebebiyle Ermeniler Türk-Alman ittifakına meyil edebilirlerdi.¹⁰ Yine Toynbee'ye göre İngiliz basınında neşredilen haber ve yorumlar bu meyili güçlendirebilirdi. Ayrıca bu haberlerin İngiliz Hükümeti'nin onayıyla çıktığı düşüncesinden hareketle Ermeniler, İngiltere'nin, Ermenistan'ın aleyhine Türkiye ile ayrı barış yapmaya hazırlanmış kanaatine varabilirlerdi. Toynbee'nin son olarak dikkat çektiği bir husus ise Türklerin Orta Doğu'daki nüfuzlarının tekrar güçlenmesiydi. Bu meseleyle ilgili düşüncelerini Toynbee şöyle ifade etmiştir:

Ermeniler aleyhine çıkan haberler, İngiliz ve dünya kamuoyunda anti-Türk anlayışın zayıflamasına sebep olabilir. Türk'ün centilmen (beyefendi) ve tebaası olan milletlerin adı (lanetli) oldukları saçma inancını kırmak çok zor oldu. Bu haberler bu inancın tekrar kuvvetlenmesine sebep olacak ve ayrıca siyonistler, Arablar ve de Ermenilerin prestij kaybetmesine sebep olacaktır. Türklerin Ermenilere yaptıkları muameleler, İngiliz Hükümeti'nin, İngiliz ve dünya kamuoyunda "Türk meselesini" radikal şekilde halletmemizin gerekliliğine inandırmada en büyük silahtır. Eğer Ermenistan hürriyetine kavuşursa Suriye, Mezopotamya ve Filistin de hürriyete kavuşacaktır. Eğer Ermenistan'ın bağımsızlık talepleri zayıflarsa diğer vilayetlerin talepleri de tenkide açık olacaktır.¹¹

Basında çıkan haberlerin zararlarının giderilmesi için Toynbee, Sykes gibi basına yeni bir açıklama yapılarak İngiliz Hükümeti'nin Ermeni me-

10 FO 371/3404/162647/W/44, 26 Eylül 1918, A. Toynbee'nin tutanağına bakınız.
11 Aynı belge.

selesine bakış açısının değişmediğinin vurgulanmasını teklif etti. Bu değerlendirmeler neticesinde İngiliz Dışışleri Bakanlığı, muhtevası basına yansıyan, hkmetin politikasında bir değerliklik olmadığını bildiren bir mektubu Dışışleri'nden bu konuyla ilgili daha önceden bir açıklama isteyen Lord Bryce'a gönderdi.¹² Dışışleri bu arada Savaş Bakanlığı'na bir not göndererek dış politikanın önemli hususlarında herhangi bir açıklama yapmadan önce yazılı olarak kendilerinden fikir alınmasını bildirdi.¹³

Sir Mark Sykes ve Toynbee'nin değerlendirmeleri dikkate alınırsa Ermeni meselesi, İngiliz Hükümeti için savaşın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına meşruiyet sağlaması açısından büyük önem arz etmektedir. İngiltere'nin Osmanlı Devleti aleyhine kullanabileceği iyi bir propaganda malzemesidir. Birinci Dünya savaşında Ermeni meselesinin i yüzü burada yoğunlaşmaktadır.

Savaş devam ederken patlak veren Rus ihtilli, Ermenilerin farklı bir misyon üstlenmelerine de sebep olacaktır. İhtill neticesinde diğer Rus cephelelerinde olduğu gibi Kafkas cephesi de dağılmış ve Türk ordusu kaybettiği toprakların yanısıra Kafkasya'nın tamamını ve daha doğusunu ele geçirme şansı bulmuştur. Mesela İran ve Afganistan'da yönetimler savaşta tarafsızlıklarını korumak istemekte fakat halkları ekseriyetle Türk-Alman ittifakına katılmayı arzu etmekteydi. İngiltere'nin korkusu, Türk ordusunun doğuya ilerlemesi karşısında bu devletlerin Türk-Alman ittifakı yanında tarafsızlıklarını bozmasıydı. Böyle bir geleişme olması halinde bundan en fazla zararı görecek devlet olan İngiltere, Türk ordusunun ilerlemesini engellemek için bazı projeler geliştirmiştir. Ermenilerin Gürcülerle beraber silahlandırılıp İngiliz subayları nezaretinde Türklere karşı istihdam edilmesi bu projelerden biridir. Fakat bu proje General Dunsterville ko-

12 FO 371/3404/164439/W/44, 30 Eylül 1918. Mektubu Dışışleri Bakanı A. Balfour adına hazırlayan Toynbee mektubta evvela Ermenilerin İtilâf devletlerine sadakatlerinden doğayı maruz kaldıkları ızdırapları takdir ettiklerini ifade eder ve Hkmetin Ermeni politikasının değermediğini vurgular.

13 FO 371/3404/160092/W/44, 21 Eytl 1918.

mutasında oluşturulan İngiliz askerî heyetinin Tiflis'e ulaşamaması münasebetiyle başarısız olmuştur.¹⁴

Savaşın son yılında Kafkas cephesinde başarılı olan Türk orduları Bakü'ye girdikten sonra Dağıstan'da Mohaçkala'ya kadar ilerlemiştir.¹⁵ Bu arada güney Azerbaycan da Türk ordusunun hâkimiyeti altındadır. İngiliz devlet adamları Türk ordusunun daha doğuya yapacağı muhtemel bir hareketi karşısında acizdir. Fakat bu sıralarda Filistin ve Suriye'deki Osmanlı mağlubiyetleri ve Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi neticesinde İstanbul'un tehdit altına girmesi Osmanlı Hükümetini ateşkes istemek zorunda bırakmış dolayısıyla İngilizler doğu cephesinde rahatlamıştır. Nitekim imzalanan Mondros Mütarekesi gereğince Türk ordusu Kafkasya'da ele geçirdiği yerlerden geri çekilmek zorunda kalmıştır.

2. Savaşın Sonunda İngiltere ve Ermeni Meselesi

Savaşın sona ermesiyle İngiltere, kazanan tarafın lider devleti olarak dünyanın yeni siyasî haritalarının çizilmesinde büyük rol üstlendi. Savaş sonunda üç büyük imparatorluk, Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı ve hatta buna Rusya'yı da dahil edersek dört imparatorluk parçalanmıştır. Bu münasebetle İngiltere ve müttefiki olan Fransa, İtalya, Amerika ve Japonya emperyalist menfaatleri paralelinde dünyanın geniş bir coğrafyasına yeni bir düzen vermek için çok zaman harcamıştır. Diğer devletler gibi İngiltere'de Ocak 1918'te Paris'te toplanacak olan Barış Konferansı öncesi çeşitli konularda kendi politikalarını tespit etmek için çalışmalar yapmıştır.

İngiliz devlet adamları bu makalenin konusu olan Ermenistan meselesinde takip edecekleri siyaseti tespitte zorlanmıştır. Aslında savaş devam ederken propaganda malzemesi yaptıkları Ermenilerin geleceği

¹⁴ Bu ve diğer projeler hakkında geniş bilgi için bakınız K. Tuncer Çağlayan, *British Policy Towards Transcaucasia 1917-1921*, (İngiltere'nin Kafkasya Siyaseti), Basılmamış Doktora tezi, Edinburgh Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Orta Doğu Çalışmaları Bölümü, 1997, s.67-137.

¹⁵ Osmanlı ordusunun Kafkasya operasyonları için bakınız Nasır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Atase Yayını, Ankara: Genelkurmay Basım evi, 1996, s.83-158.

Sykes-Picot'ta Rusya ile Fransa'ya bırakılmıştı. Fakat Bolşevik İhtilâli neticesinde Rusya savaştan çekilince Doğu Anadolu'nun durumunun ne olacağı meselesi gündeme gelmişti. Bu gelişme neticesinde Doğu Anadolu Türk toprakları üzerinde Büyük Ermenistan kurulması meselesi de İngiltere ve müttefiklerinin gündemine girer. Aksi takdirde savaş esnasında İngilizlerin Ermenilere gösterdiği ilgi savaş sonunda bitecek ve İngiliz devlet adamlarının da bu konuya kafa yormaları gerekiyecekti.

2.1. İngiliz Dışışleri Bakanlığı'nın Görüşleri

İngiltere'nin dış politikasının tespitinde Dışışleri Bakanlığı genellikle birinci derecede rol almıştır. Bilhassa onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda İngiliz dış politikasının tespiti Dışışleri Bakanlığının insiyatifine terk edilmiştir.¹⁶ Bu münasebetle Ermenistan meselesine dair Dışışleri'nin görüşlerini incelemek faydalı olacaktır.

Dışışleri Bakanlığı siyasi istihbarat dairesinin hazırlamış olduğu bir raporda Büyük Ermenistan ile ilgili önemli değerlendirmeler vardır. Bu raporda Ermenilerin talep ettiği Kafkas Ermeni Cumhuriyeti, altı vilâyet, Çukurova ve Karadeniz'de Trabzon vilâyetinden oluşan coğrafyanın mevcut Ermeni nüfusu ile kıyaslanamayacak derecede büyük olduğu ifade edilmiştir. Diğer bir deyişle bu rapor Anadolu nüfusu içerisinde ki Ermeni nüfusunun çok küçük bir azımlık olduğunu söylemekteydi. Yine bu rapora göre, bu genişlikteki coğrafyada kurulacak Ermenistan bağımsız bir Ermeni devleti olamayacak fakat sadece büyük bir devletin himayesinde ayakta durabilecek bir yapı olacaktı. Bu yapının uzun dönemli ve büyük meseleleri olacaktı ki bunlardan bir tanesi hakları korunması gereken Kürtlerin varlığı idi. Ayrıca raporda Kafkas Ermeni Cumhuriyeti Ermenileri ile Anadolu Ermenilerinin birleşmesi şüpheli görünmekteydi.¹⁷

¹⁶ Gordon A. Craig, "The British Foreign Office From Grey to A. Chamberlain", G. A. Craig ve F. Gilbert *The Diplomats*, Princeton: Princeton Üniversitesi Yayını, 1953, s.15-16.

¹⁷ CAB (İngiliz Kabinesine ait belge) 29/69/G.T.-6216, 1 Kasım 1918, Dışışleri Bakanlığı Siyasi İstihbarat Bölümünce Kabine için hazırlanmış "The Future Settlement of Transcaucasia with Special Regards to British Interests" (İngiliz menfaatleri açısından Transkafkasya'nın Hali) başlıklı memorandum. Aynı memorandum IOR: L/P&S/18/C.189 tasnif numarası ile Hindistan Bakanlıği arşivinde de görülebilir.

Bu konuyla ilgili olarak farklı bir yaklaşım Dışişleri Bakanlığı siyasî istihbaratına danışmanlık yapan Sir Mark Sykes ile Arnold Toynbee'den geldi. Sykes'a göre bölgede üç Ermeni bölgesi oluşturmak mümkündü. Klikya ve civarı A bölgesini oluşturacak ve bu bölgeye asgari dış yardım yapılacaktı. İkinci olarak doğu ve kuzey Anadolu'da Kürd-Ermeni B bölgesi olacaktı ki burada herkesin eşit haklara sahip olacağı ve A bölgesini himaye eden devletin koruyuculuğunda bir devlet kurulacaktı. Üçüncü olarak Kafkas Ermeni Cumhuriyeti bölgesi idi. Bu bölgenin Anadolu Ermenistan Devletine katılması sonraya bırakılabilirdi. Toynbee, Sykes'ın bu çözümüne bazı itirazlarda bulundu. Toynbee'ye göre Ermeniler bu çözümü üç farklı idarî yapıya bölünecekleri korkusuyla kabul etmeyeceklerdi. Bu çözüme alternatif olarak Toynbee üç bölgeyi tek bir birimde toplamayı, Sykes'ın B bölgesi için teklif ettiği rejimin bu bütüne uygulanmasını teklif etti. Klikya ve Kafkas Ermeni Devleti de karışık bir nüfusa sahip olduğundan herkesin eşit haklara sahip olacağı bir Ermeni yönetimi ihtiyacı karşılayacaktı. Ayrıca Ermenistan bir dönem Avrupalı bir gücün yönetimi altında kalıp dış yardım alırsa, Ermeniler kendilerine mahsus enerjileri yardımıyla diğer etnik unsurların üzerinde yükselecek, bölgeden göç eden Ermenilerin dönmesiyle de Ermeni nüfusu azınlıktan kurtulacaktı. Sykes, Toynbee'nin bu görüşüne olumlu bakar ve ilginç bir yorumda bulunur. M. Sykes'a göre bölgede yaşayan Kürtlerin çoğunluğu Alevî idi ki bunların Hristiyanlaştırılıp Ermenileştirilmesi kuvvetle muhtemeldi. Fakat bunun gerçekleşmesi uzun bir süreç içerisinde ve hâmi bir devletin idaresi altında mümkündü.¹⁸ Bu görüşler dikkate alındığında ağırlıklı olarak Dışişleri Bakanlığın Büyük Ermenistan projesini desteklemekteydi.

2.2. Şark Komitesindeki Görüşler

İngiltere'nin Orta Doğu politikalarının tespit edilmesinde büyük rol oynayan Şark Komitesi Büyük Ermenistan hakkında farklı mülahazaların tartışıldığı bir zemin olmuştur. Üyelerinin çoğunluğu aynı zamanda İngiliz

18 FO 371/3407/174037/W/44, 18 Ekim 1918, Hindistan Bakanlığı'ndan Dışişlerine, Kürdistan'daki durum ile ilgili bir değerlendirme. Belge üzerinde Toynbee'nin ve Sykes'ın tutanaklarına bakınız.

Kabinesi'nin de üyesi olan Komite'nin aldığı kararlar genellikle Kabine'de de kabul edilmiştir. Dünya Savaşı sonunda dünyanın yeni siyasi haritalarını çizecek olan Paris Barış Konferansı öncesinde İngiltere'nin Orta Doğu'ya dair takip edeceği siyaseti tespit için 1918 sonunda ve 1919 başlarında bu komite düzenli aralıklarla toplanmıştır.

Büyük Ermenistan ve diğer Kafkas Cumhuriyetlerinin durumu 2 Aralık'ta komite de ele alınır. Türkiye'nin doğusunda bir Ermenistan devletinin kurulmasının gerekliliği hususunda komite üyeleri arasında fikir birliği vardır. Komite başkanı olan Lord Curzon bu ihtiyaç için üç sebep ileri sürer: Birincisi, sağa sola sürülmüş olan Ermenilere milli bir devlet sağlamak; ikincisi, Kafkasya'yı aşarak Orta Doğu ve Asya'da büyük bir tehlike oluşturabilecek Pan-Turanist hareketine engel olmak; ve nihayet herhangi bir devletten (Rusya ve Fransa'dan) gelecekte muhtemel bir saldırıya karşı tampon oluşturmak.¹⁹

Lord Curzon'un bu görüşleri genelde kabul görmekle beraber Büyük Ermenistan'ın sınırları hususunda komitede farklılık ortaya çıktı. Lord Curzon konuya ilişkin konuşmasına başlarken Ermeni vilâyetleri olan Sivas, Elazığ ve Diyarbakır'ın ekseriyetinin Sykes-Picot'a göre Fransız nüfusuna düştüğünü ama Rusya savaştan çekildiği için onun payına düşen Erzurum, Van, Bitlis ve Trabzon vilâyetlerinde ise tasarruf hakkına sahip olduklarını ifade etti. Curzon, dışişleri uzmanlarının Büyük Ermenistan²⁰ kurulması fikrinde olduklarını söylemekle beraber bu toprakların büyük oranda Ermenilerce meskun olduğu görüşünün yanlış olduğunu söyleyip sözlerine şu şekilde devam etti:

19 CAB 27/247E.C. Şark Komitesi'nin 40. toplantı tutanakları, 2 Aralık 1918.

20 Lord Curzon dışişleri uzmanlarının ifade ettiği Büyük Ermenistan sınırlarını komite üyelerine şu şekilde tasvir eder: Akdenizin doğusunda Mersin'den başlar, Torosları takiben Sivas'ı dahil ederek Karadeniz'e uzanmakta ve iki önemli liman şehri olan Giresun ile Trabzon'u dahil etmekte; doğuya doğru Erzurum, Bayezid, Muş, Bitlis ve Van'ı ihtiva etmektedir. Güney sınırında da İskenderiye Körfezi güneyinden başlayıp Antalya'nın Antep'in, Diyarbakır ve Siirt'in kuzeyinde Kürdistan sınırlarına uzanmaktadır. Doğu Anadolu'da kurulması düşünülen bu Ermeni devletine Kafkas Ermenistanında dahil olacağı beklenmekteydi.

Bu bölgenin başlıca Ermeniler tarafından iskan edildiğini düşünmek çok büyük hata olacaktır. Kanaatimce hiç birimiz bölgedeki nüfusun oranı hakkında kesin bir rakama sahip değiliz. Fakat benim fikrim özellikle savaş ve katliamlar sebebi ile meydana gelen göçleri de dikkate alırsak bölgedeki Ermeniler şu anda çok küçük bir azınlıktır. Buna karşılık Türkler, Kürtler, Afganlılar ve diğer Asya kökenli insanlar ezici bir çoğunluğa sahiptir. İfade etmek istediğim husus şudur ki Ermenilerin talep ettikleri topraklar mevcut nüfus oranlarının çok üstindedir.²¹

Büyük Ermenistan projesine itirazımı bu şekilde ifade ettikten sonra Lord Curzon Ermeni devletinin Klıkya bölgesinde kurulmasını ve Doğu Anadolu'daki Ermenilerin buraya kaydırılmasını teklif etti. Lord Curzon'a göre bu küçük bölgede dahi Ermeniler azınlıkta kalacaktı. Fakat hiç olmazsa Büyük Ermenistan'a göre oranları daha fazla olacaktı. Curzon'un bu görüşlerine dışişleri bakan yardımcısı Lord Robert Cecil iştirak etmediğini bildirdi. Kendisinde doğruluğundan şüphe ettiği bazı nüfus oranlarını komiteye sunarak Ermenilerin bölgede çoğunluk olduğunu iddia etti.²² Ayrıca büyük Ermenistan'ın kurulmasının İngiltere için bir ihtiyaç ve mecburiyet olduğunu şu sözlerle ifade etti:

Ermenistan'ın bir parçasını Türklere geri mi vereceksiniz? Ermenilerin uğradıkları katliamların sonrasında böyle bir şey yapılmamalı. Yani siz kuzeydeki Ermenileri güneye nakledeceksiniz ve kuzeyi tekrar Türklere vereceksiniz. Bu Ermenilere haksızlık olacağı gibi Türklerin Kafkas Türkleri ile doğrudan bağlantısı olmasını sağlayacaksınız ki bizim önlemeye çalıştığımız Pan-Turanizm bu şekilde kuvvetlenecektir. Bizim istediğimiz şey Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan bir bariyerdir. Bu sebeple ben büyük Ermenistan projesi taraftarıyım.²³

Görüldüğü üzere Cecil, büyük Ermenistan'ı sadece Ermenilerin men-

21 CAB 27/247E.C. Şark Komitesi'nin 40. toplantı tutanakları, 2 Aralık 1918.

22 Aynı belge. Lord Cecil komiteye sunduğu nüfus oranlarında savaş öncesinde bölgedeki Ermenilerin % 35, Türklerin % 25, Kürtlerin % 20 ve hristiyan ve diğer unsurların % 20 olduğunu belirtti. Cecil'e göre bu oranlar Ermenilerin en azından savaş öncesinde bölgede çoğunlukta olduklarını göstermekteydi.

23 Aynı belge.

faatine değil İngiliz menfaatlerine de hizmet edeceği dűşüncesiyle savunmaktaydı. Cecil'in bu itirazına cevaben Curzon Karadeniz'de önemli bir liman şehri olan ve büyük Ermenistan projesine dahil olarak gösterilen Trabzon'un Ermeni şehri olup olmadığını sorguladı ve devam etti:

Sanki sadece altı vilâyetten oluşan Ermenistan'dan konuşuyor gibisin. Fakat büyük Ermenistan altı vilâyetten daha geniş. Trabzon hiç bir zaman Ermenistan için düşünölen altı vilâyetten biri olmamıştır, bu şehir Türk toprağının bir parçasıdır ve bir Türk limanıdır. Büyük Ermenistan projesi, içinde Ermenilerin çok küçük bir azınlık olduğu toprakların, Ermenilere verilmesini gerektirecektir.²⁴

Lord Cecil ise Trabzon ve diğer Ermeni olmayan yerlerin tabii olarak Ermenileştirilmesi gerektiğini ve bunun içinde Ermenistan'ın bir mandater devlete ihtiyacı olduğunu ifade ederek büyük Ermenistan projesinden daha iyi bir seçenek göremediğini belirtir.

Cecil'in mandater devlet teklifine kimsenin itirazı yoktur lakin Ermenistan'ın sınırlarında olduğu gibi mandaterin kim olacağı hakkında da derin bir anlaşmazlık ortaya çıkar. İngiltere, Fransa ve Amerika tartışılan devletlerdir. Lord Curzon'a göre Ermenistan'ın mandaterliğini alan devlet Kafkas cumhuriyetlerinin de mandaterliğini üstlenmelidir. Fransa'nın bu geniş coğrafyanın mandaterliğini üstlenmesi halinde bölgede çok güçlü konuma geleceğini ve İngiltere'nin bölgedeki varlığını tehdit edeceğini düşünöen Curzon bu ülkenin bölgedeki devletçikler için mandater olmasına karşı çıkar. Lord Robert Cecil, Curzon'un Ermenistan ve Kafkaslar için tek mandater devlet görüşüne katılır. Fakat mandaterin Fransa olmasını teklif eder. Fransa eğer payına düşen Klikya'nın devamı olarak büyük Ermenistan ve Kafkasları alırsa karşılığında Suriye ve kuzey Mezopotamya'daki haklarından (Musul'dan) taviz verebilirdi. Lord Curzon, Fransa'nın bu bölgeye yerleştirilmesinin İngiltere'nin bölgedeki hayatı menfaatlerini tehdit edeceği sebebiyle buna sert şekilde karşı çıkar. Bu tartışmalar uzar ve Ermenistan'ın sınırları ve mandater devlet hakkında görüş birliğine bu toplantıda varılamaz.²⁵

24 Aynı belge.

25 Aynı belge.

Bu husustaki tartışmalar sonraki toplantılarda devam etti. 9 Aralık'ta yapılan bir Şark Komitesi toplantısında Lord Curzon yine Fransa'nın bölgeye yerleştirilmesine karşı çıktığı gibi Kafkas Ermeni Cumhuriyeti'nin de Anadolu'da kurulması planlanan Ermenistan Cumhuriyeti'nden ayrı olması gerektiğini söyledi. Bunun için iki sebep ileri sürdü: Birincisi, Rus yönetimi altında yaşamış olan Ermeniler ile Türk yönetimi altında yaşamış olan Ermeniler arasında sosyal ve siyasal farklar vardı. Bu farklılıklar iki taraftaki Ermeni toplumların birarada yaşamasını engelleyecek kadar kuvvetli idi. İkinci olarak da "Türk Ermenistan'ının" Fransız mandasına verilmesi halinde Fransa'nın nüfusu Kafkaslara kadar uzanacaktır ki bu İngiltere için kabul edilemez bir durumdur. Curzon'a göre Fransa İngiltere'nin tarihi düşmanı idi. Savaşta stratejik sebeplerden dolayı aynı cephede savaşmıştı.²⁶ Dışişleri bakan yardımcısı Cecil, Curzon'un Kafkas Ermenistan'ının ayrılması görüşüne derhal karşı çıktı. Cecil'e göre Anadolu Ermenileri ile Kafkas Ermenileri arasında bir fark yoktu. Kafkas Ermeni Cumhuriyeti'ni Almanlar ve Türkler kendi menfaatlerine göre kurmuştu. Tarihte böyle bir devlet yoktu. Bu suni devlet içerisindeki Ermenilerin arzusu Anadolu Ermenileri ile beraber yaşamaktı. Bu bölgeyi aldığı takdirde Fransa'nın Anadolu ve Kafkaslardan yapacağı bir saldırı kolayca etkisiz hale getirilebilirdi. Çünkü Karadeniz ve Hazar'da deniz üstünlüğüne sahip İngiltere, Fransa'nın bölgeye göndereceği bütün lojistik desteği keseceği gibi Hazar'dan ileriye bir adım atmasını da engelleyebilirdi. Cecil'in bu düşüncesi komitedeki komutanlarca kabul edilmedi. Genelkurmay Başkanı General H. Wilson eğer Hazar denizindeki limanlar İngiliz denetiminde olmazsa Hazar'ın hâkimiyetinin mümkün olamayacağını ifade etti. Bu görüşe deniz kuvvetlerinden Amiral G. P. Hope'de iştirak etti.²⁷ Yine bu toplantı da bir önceki toplantı gibi karar alınmadan sona erdi.

Bir sonraki toplantı olan 16 Aralık toplantısı ise sert tartışmalara sahne oldu. Lord Curzon bir taraftan Fransız mandasında küçük Ermenistan projesini savunurken diğer taraftan Lord R. Cecil Klikya'dan Karadeniz ve Kafkaslara uzanan Fransız mandasında büyük Ermenistan pro-

26 CAB 27/24/E.C., 9 Aralık 1918, 42. Şark Komitesi Toplantısı Tutanakları.

27 Aynı belge.

jesini savunmaktaydı. Bu iki görüşün çatışmasında savunma bakanlığı ve ordu Curzon'un yanında tavır koyarken Hindistan Bakanı E. S. Montagu ve Dışışleri Bakanı A. J. Balfour, Cecil'in düşüncesine katılmaktaydı.²⁸ Buna rağmen Lord Curzon o zamana kadar yapılan tartışmaların ışığında Kabine'ye sunmak üzere hazırladığı 13 maddelik Ermenistan, Azerbaycan, Gürcüstan ve Dağıstan ile ilgili karar teklifinde bulundu. Bu tekliflerden 4. ve 13. maddeler doğrudan Ermenistan ile ilgili idi. Bunlar:

4. Rus Ermenistan'ının Türk Ermenistan'ından ayrı bir siyasi yapıya sahip olup olmayacağını esas olarak mahall halkın tavrı belirleyecektir.

13. Eğer Anadolu'da büyük Ermenistan veya Kafkasya'da kk Ermenistan kurulursa ve Cemiyet-i Akvam yada halk tarafından Ermenistan'ın himayeliği için bir devlet davet edilirse İngiltere bu davetten uzak kalmak için azamî gayret göstermelidir. Bu durumda Amerika'yı yada 1916 Sykes-Picot antlaşmasında değişiklik yapmak kaydıyla Fransa'yı İngiltere desteklemelidir.²⁹

Bu kararlar 23 Aralık'ta yapılan İngiliz Emperyal Kabine toplantısında da kabul edildi. Bu şekilde komite de kabul edilen maddelerden anlaşılacağı üzere Anadolu'da büyük Ermenistan'ın mı yoksa kk Ermenistan'ın mı kurulacağı hususunda net bir karara varılamadı. Bu sorunun cevabı 16 Ocak 1919 tarihinde resmen başlayacak olan Paris Barış Konferansı'na bırakıldı.

28 CAB 27/24/E.C. şark Komitesi'nin 43. Toplantı Tutanakları, 16 Aralık 1918. Bu toplantıya aşağıdaki şahışlar iştirak etmiştir:

Lord Curzon, Hkmet yesi ve Komite Başkanı
Korgeneral J. S. Smuts
A. J. Balfour, Dışışleri Bakanı
E. S. Montagu, Hindistan Bakanı
Lord R. Cecil, Dışışleri Bakan Yardımcısı
Sir L. Mallet, Dışışleri'nde bürokrat
L. Oliphant, Dışışleri'nde bürokrat
Sir A. H. Grant, İngiliz Hindistan Hükümeti Dışışleri Bakan Yardımcısı
Korgeneral Sir H. V. Cox, Hindistan Bakanlığı Askeri Sekreteri
J. E. Shuckburgh, Hindistan Bakan Yardımcısı
Koramiral G. P. W. Hope, Deniz Kuvvetleri Komutan Vekili
Korgeneral Sir G. M. W. MacDonogh, Genelkurmay Başkan Yardımcısı
Tuğgeneral W. Thwaites, Askeri İştibarat Başkanı
Yarbay W. H. Gribbon, Savaş Bakanlığı
Yarbay L. Storr, Komite Sekreteri.

29 Aynı belge.

Sonuç

Savaşın başlarında Ruslar doğu Karadeniz ve doğu Anadolu'yu büyük oranda işgal edince Ermeniler bölgede siyasi bir varlık olabileceklerini ümit ederek sevinmişlerdi. Ancak Rus ihtilalini müteakip Türk ordusunun Kafkasya'ya ilerleyişi karşısında sevinçleri hüznü dönmüştür. Savaş sonunda Osmanlı Devleti'nin mağlub olması onları tekrar heyecandırmış, Akdeniz'in doğu köşesinden başlayıp Karadeniz'e ve Kafkaslara uzanan büyük Ermenistan'ın kurulması, Ermenilerin genel arzusu olmuştur. Bu arzularının gerçekleşeceğinden şüpheleri de yoktur. Çünkü Ermeniler, İngiltere ve müttefikleri için Osmanlı ülkesinde iç isyan çıkartmalarının, Ruslarla beraber hareket etmelerinin ve bu yüzden maruz kaldıkları sıkıntılarının karşılığı olarak büyük Ermenistan'ı hakettiklerine inanıyordu. Kendilerinin büyük Ermenistan'ı tesis etmek için güçleri yetersiz olduğundan İngiltere ve müttefikleri bu projeyi hayata geçirmekle mükellefti.

Büyük Ermenistan projesine sempatisi olmakla beraber İngiltere bu projenin fiili manada hayata geçirilmesinde hiç bir somut adım atmaya taraftar değildir. Dış politikaya İngiliz emperyalizminin penceresinden bakan Londra bölgede bazı gerçeklerin çok iyi farkındaydı. Bu gerçekler, bölgedeki Ermeni nüfusunun çok az olması, dolayısıyla büyük Ermenistan kurulduğu takdirde 40-50 yıl gibi uzun bir dönem batılı bir gücün himayesine ihtiyaç duymasıydı. Diğer bir deyişle, büyük Ermenistan İngiliz bütçesine çok masraf açacaktı. Bölgedeki müslüman ahali Ermeni yönetimini kabul etmeyecek, onları itaat altına almak için büyük bir askerî kuvveti bölgede tutmak gerekecekti. Osmanlı Devleti'nin İngiltere'nin payına düşen petrolce zengin Arap toprakları ve Almanlardan alınan diğer sömürgeler İngiltere için bir hayli yeterliydi. Gideri çok fazla ama geliri olmayan büyük Ermenistan projesi İngiltere'nin ciddiyle ele alacağı bir mesele değildi.

Şark komitesindeki tartışmalara dikkat edilirse esasta tartışılan konu Fransa'nın nüfuzunun nereye kadar olacağıdır. Büyük Ermenistan projesi gerçekleştiği takdirde Fransız kontrolü Kafkaslara kadar uzanacaktır.

Küçük Ermenistan ise bu kontrolü daha güneyde kesecektir. Büyük Ermenistan projesini hararetle destekleyen Lord Robert Cecil dahi meseleye İngiliz emperyalizmini güçlendirme noktasından bakmaktadır. Cecil'in bu projeyi desteklemesinin amacı bu proje karşılığında daha önceden Fransa'ya bırakılmış olan Suriye ve Musul'u İngiltere'ye kazandırmaktır. Yoksa Ermenilerin menfaatini kollamak değildir.

Paris Barış Konferansı öncesinde Ermenistan'ın büyüklüğü veya küçüklüğü hususunda net bir karar alamayan İngiliz Hükümeti bir hususta kesin karardır. Anadolu'da ister büyük isterse küçük Ermenistan kurulsun İngiltere hiç bir şekilde mandaterlik kabul etmeyecektir. Ermeni tarihçilerinin de çok tenkit ettiği bu siyasetle İngilizler savaşta çok iyi propaganda malzemesi olarak kullandıkları Ermenilere savaş sonrasında sırt dönmüştür.³⁰

30 A. H. Arslanian, "Britain and the Transcaucasian Nationalities During the Russian Civil War" R. G. Sunny, *Transcaucasia: Nationalism and Social Change*, Ann Arbor: Michigan Üniversitesi, 1983, s.293.